

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления : Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр ; [пер. с фр., послесл. и прим. Е. А. Самарской]. – М. : Республика ; Культурная революция, 2006. – 269 с.
2. Бурдые П. О телевидении и журналистике / П. Бурдые // Культурология : дайджест / РАН ИНИОН. – М., 2003. – № 4 (27). – С. 151–155.
3. Горобчук Б. Українське телебачення ХХІ століття: аудиторія і контент / Б. Горобчук // Соціальна психологія. – 2011. – № 5. – С. 131–139.
4. Ємелін В. Телебачення: стиль і образ постмодерну [Електронний ресурс] / В. Ємелін. – Режим доступу : <http://cozap.com.ua/text/10167/index>.
5. Кириллова Н. Б. Медиакультура : от модерна к постмодерну / Н. Б. Кириллова. – [2-е изд.]. – М. : Академ-Проект, 2005. – 448 с.
6. Маклюэн М. Телевидение : Робкий гигант / М. Маклюэн // Телевидение: вчера, сегодня, завтра. – М. : Радио, 1987. – Вып. 7. – С. 169–170.
7. Маклюэн М. Г. Понимание медиа: внешнее расширение человека / М. Маклюэн. – М. : Гиперборей, 2007. – 464 с.
8. Молчанова Е. Н. Телевидение в культуре современного информационного общества : дис. ... канд. филос. наук : 09. 00.13 / Е. Н. Молчанова. – Ставрополь, 2005. – 152 с.
9. Михалкович В. И. Зритель перед телеэкраном / В. И. Михалкович. – М. : Знание, 1983. – 48 с. – (Новое в жизни, искусстве, науке и технике. Искусство, 4).
10. Муратов С. А. Телевидение в поисках телевидения : Хроника авторских наблюдений / С. А. Муратов. – [2-е изд., доп.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2009. – 280 с.
11. Сартр Ж.-П. Критика діалектичного розуму : Досвід феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр ; [пер. з фр., передм., прим. В. І. Колядко]. – М. : Республіка, 2000. – 639 с.

УДК: 316.356.2.

Галина Равлюк

СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ ПРО ШЛЮБ І СІМ'Ю

У статті представлено результати вивчення соціальних уявлень сучасної молоді про шлюб та сім'ю, здійснено аналіз впливу чинників культурної традиції та чинників глобалізації.

Ключові слова: соціальні уявлення, шлюб, сім'я, експертне опитування.

In the article the results of study of social presentations of modern youth are presented about marriage and family, the analysis of influence of factors of cultural tradition and factors of globalization is carried out.

Keywords: social representations, marriage, family expert survey.

Актуальність дослідження. Сім'я та проблеми її життєдіяльності були і є об'єктом соціально-психологічних досліджень, що зумовлено виникненням змін у сім'ї та в її соціальних функціях і ролях [1]. Сучасна сім'я перестала бути умовою духовного й фізичного виживання людини, а подружжя отримало відносну незалежність від сім'ї, змінився також і характер уявлень про сімейні стосунки. Тепер функція сім'ї не обмежується продовженням роду, організацією побуту та веденням домашнього господарства. З'являються нові функції сім'ї, такі як здійснення психологічного захисту, моральної підтримки й стабільності. Зменшується кількість членів сім'ї, відбувається демократизація сімейних стосунків, вирівнюється розподіл домашніх обов'язків подружжя, підвищується

значущість емоційних зв'язків [10]. Сьогодні відбувається психологізація та інтимізація сімейних стосунків, більше значення надається психологічній і міжособовій близькості, яка підвищує значущість кожного окремого члена сімейства. Шлюб стає інтимно крихкішим, звідси – збільшення кількості розлучень. У суспільстві з'явилася установка на можливу тимчасовість шлюбного союзу, росте число одинаків, які з тих чи інших причин узагалі не одружуються [3].

Мета статті – проаналізувати можливості теорії соціальних уявлень і розроблених у її межах методологічних підходів для поглиблення психологічного розуміння соціальних уявлень молоді про шлюбні стосунки.

Завдання дослідження – визначити основні чинники, які впливають на стан формування стосунків молодих людей, відносин у шлюбі та в період їхнього сімейного життя. Розкрити кризу традиційної моделі сім'ї.

Викладення основних положень. Сьогодні відбувається розмивання й девальвація системи традиційних цінностей і моральних ідеалів. Така традиційна цінність, як одне з першочергових завдань, характерних для періоду ранньої зрілості як створення сім'ї, перестає бути пріоритетним для значної частини молоді. Водночас катастрофічне число розлучень та абортів, низька народжуваність, соціальне сирітство свідчать про те, що сім'я зазнала важкої кризи. А оскільки з руйнуванням сім'ї виникає загроза руйнування суспільства, проблема впливу деструктивних соціальних уявлень молоді про шлюбні стосунки на психологічну безпеку сучасної сім'ї, на наш погляд, є гранично актуальною [9].

З метою обґрунтування нашого вибору молоді як досліджуваної групи хочемо зазначити, що ця вікова категорія дуже чутлива до подій, які відбуваються в соціумі. Соціальні особливості молоді визначаються специфічною позицією, яку вона займає в процесі відтворення соціальної структури, а також здатністю не тільки наслідувати, а й перетворювати сформовані суспільні відносини. Ми виходимо з того, що молодь є самостійною громадською силою, яка має власні схильності та інтереси, свої погляди на життя та власне майбутнє. Разом із цим усе це зумовлює різноманітність і неоднозначність в адаптації молоді до умов, що змінюють її самовизначення, планування власного майбутнього, схильність до суперечності цих процесів і, як наслідок, високу ймовірність виникнення проблем.

Концепція соціальних уявлень С.Московічі [6], на якій базується наше дослідження, сьогодні є однією з найвпливовіших теоретичних моделей західноєвропейської соціальної психології. У наш час представники концепції соціальних репрезентацій аналізують соціальні уявлення різних суспільних, професійних, демографічних груп. Метою їх досліджень є розкриття, а в окремих випадках – процес розвитку соціальних уявлень цих суспільних груп. У своїх дослідженнях вони освоюють нові методичні засоби, застосовують цікаві методики. Їхній методичний арсенал є дуже різноманітним. Такий підхід можливо здійснити з позицій теорії соціальних уявлень С.Московічі [6], яка останніми роками набула поширення в усьому світі (Дж.Джаспер, Ф.Францелла, Р.Фарр, Ст.Мілгрем, Т.Ягода, К.Абульханова-Славська). Теорія соціальних уявлень дозволяє описувати й інтерпретувати зміст і механізми змін свідомості індивідів у

зламні моменти суспільної історії. Вивченню соціальних уявлень молоді присвячено низку емпіричних досліджень із соціальної психології.

Ми погоджуємося із думкою С.Московічі [12] про те, що загальним предметом (чи «об'єктом») соціальної психології є соціальні уявлення. Це зумовлено їхньою якістю як необхідних складових соціальних зв'язків, взаємообміну й колективних дій. Вибір об'єкта задає і певний проблемний рівень. Соціальна психологія повинна зайнятись описом великомасштабних соціальних явищ і протиріч між індивідуальними й колективними елементами соціального цілого. На першому місці виявляються «феномени, які відображають головні питання нашого часу» – влада, масова комунікація, соціальні рухи, ідеологія і мова. Це не означає, що доведеться відмовитися від традиційного вивчення соціальної перцепції, зміни атитюдів, групового членства та ін. Просто отримані дані повинні піддаватись екстраполяції та сприяти поясненню явищ соціального порядку. Уявлення соціального й ментального життя, з усією їх ефемерністю, набувають цілком конкретних, відчутних форм, об'єктивуючись у соціальних інститутах, нормах, ритуалах і тенденціях громадської думки. «Незалежно від того, наскільки вони правильні, соціальні уявлення царюють у масовій свідомості, вони формують наше життя і наші вчинки, і соціальна психологія якраз і покликана пролити на них деяке світло» [6]. Це виведення С.Московічі добре ілюструє тісний взаємозв'язок його програми реформації соціальної психології з феноменологією соціальних уявлень. Як головний предмет соціально-психологічного аналізу, уявлення припускають відновлення колишнього соціального статусу цієї дисципліни в нових формах, адекватних реаліям сучасного громадського життя.

Як відомо, запровадження цієї категорії мало дві мети. Одна з них, методологічна, пов'язана зі спробою практичної реалізації тієї самої вимоги розглядати психологічні явища в їх соціальному вимірі, який усі визнають, але мало хто виконує. Ця метафора є усього лише антиподом «суспільства, що не мислить», тобто традиційного уявлення, згідно з яким думають лише окремі індивіди (чи, у кращому разі, соціальна еліта), тоді як більшість просто відтворює думки «авангарду» в спотвореному або спрощеному вигляді. Друга мета полягає в утвердженні погляду на суспільство як на «мислячу систему», аналогічно до політичної або економічної соціальної системи. Якщо головне питання загальної психології торкається природи мислячого індивіда, то соціальна психологія повинна зрозуміти природу мислячого суспільства, для чого їй доведеться «додати до головного мозку інші «органи», а саме – засоби та інститути комунікації, матеріальні сховища знання, правила обміну й консенсусу» [6]. Соціальний психолог повинен проникнути в лабораторію «думаючого суспільства», якою є фабрика й лікарня, клуб і паб, світський салон і релігійні збори. Усе це місця й обставини, які формують і звідки поширюються соціальні уявлення. Тут розумова діяльність перестає бути розкішшю, перетворюючись на предмет спільної необхідності обговорення політичних, економічних, психологічних, особових й усіх інших соціально значущих предметів. Соціальні уявлення – це результат «закодованих технологій ноу-хау», які мають фахівці різного профілю, що замінили традиційних магів, чародіїв та оповідачів; це соціальні

працівники й журналісти, лікарі й рекламодавці, популяризатори наукової й художньої думки, учені й політики. Поширюючись у суспільстві подібно до чуток, уявлення забувають своїх творців, вони знаходять незалежність й авторитет, отримуючи, таким чином, якість соціальності. Очевидно, підкреслює С.Московічі [6], що таке тлумачення «думаючого суспільства» ніяк не пов'язане з ірраціонально-примусовою силою групової ментальності, а має на увазі автономію індивідуального когнітивного суб'єкта як творця й споживача соціальних уявлень.

Вивчення соціальних уявлень набуває особливого значення в період ускладнення громадського життя, яке проявляється в прискоренні соціальних змін, у виникненні нових соціальних інститутів [9]. Зміст соціальних уявлень дозволяє зрозуміти, як співвідносяться знання про світ зі змінами в ньому. За допомогою соціальних уявлень суб'єкти інтерпретують явища навколишнього світу, надають сенс невідомому об'єкту, події, феномену, роблячи його зрозумілим. Це орієнтує людей у їх фізичному й соціальному світі, організовує їх поведінку. Вивчення соціальних уявлень є свого роду спостереженням за тим, як цінності, соціальні правила й культурні патерни осмислюються суб'єктом і визначають його поведінку. Отже, соціальні уявлення наповнюють сенсом нашу поведінку й соціальні стосунки, вони включають у себе інформацію, переконання, думки, образи, установки відносно об'єкта уявлення.

Теорія соціальних уявлень є саме тією теоретичною основою, за допомогою якої в дослідженнях можна виявляти уявлення про науку та про вченого, про здоров'я та хвороби, про справедливість, використовувати як основу для вивчення суспільних і культурних трансформацій і т. д. Слід наголосити, що більшість сучасних досліджень стосується соціально-психологічної специфіки уявлень, але майже не розроблено залишається така проблема, як уявлення молоді про навколишню соціальну дійсність, шлюб і сім'ю [2; 3].

Сьогодні склалася нова культурно-історична ситуація, оскільки соціально однорідне й захищене середовище, яке існувало раніше, зруйноване. Сучасна молодь живе в суспільстві, у якому сталося різке соціальне розшарування, відчуження людей один від одного. Вони існують у світі, де є безліч погроз їх психічної і фізичної безпеки. Вони живуть у країні з високою мірою соціальної незахищеності й економічної нестабільності, у суспільстві, де відсутнє впливове інтелектуально-моральне середовище. Усе це викликає не просто дезорієнтацію молодих людей, але призводить до затримки їх особового розвитку, відхилень у поведінці, агресивності, істотних зрушень у міжособових і міжгрупових стосунках. У цих умовах потрібна більша увага до проблеми соціального самовизначення молоді, психологічної безпеки особи в соціальному просторі, безпеки середовища, у якому існує родина й дитина [2; 8].

Існують різні наукові підходи до вивчення такого складного соціо-культурного феномену, як сім'я: функціональний та емпіричний. Таке різноманіття підходів до вивчення й розуміння сімейної взаємодії зумовило, своєю чергою, різноманіття підходів до надання психологічної допомоги сім'ї. Серед них: структурний, комунікативний, психоаналітичний, гуманістично-орієнтований,

біолого-психологічний. Ми передусім хочемо звернутися до системного підходу, що розглядає сім'ю як цілісний організм [3].

Основоположником системного розгляду сім'ї був М.Боуэн, який, створюючи свою модель сім'ї, намагався розвинути природничо наукову теорію людської поведінки, яка була б застосована до всіх людей і в умовах усіх культур. Його погляди ґрунтувалися на загальній теорії систем, запропонованій Л.Бергаланфі. Як відзначає А.В.Черніков, саме ця теорія в психотерапевтичній практиці найбільше сприяла виділенню сімейної терапії в самостійний терапевтичний напрям [9].

Сімейну систему в цілому в рамках системного підходу прийнято описувати за допомогою таких оцінних параметрів, як, наприклад, згуртованість (емоційний зв'язок членів сім'ї), ієрархія (влада приймати рішення), межі (стосунки сім'ї із соціальним оточенням і відношення між членами сім'ї) та ін.

Н.Аккерман [11] увів два поняття – «ідентичність» і «стабільність сім'ї». «Сімейну ідентичність» він визначав як зміст цінностей, спрямувань, експектацій, тривог і проблем адаптації, що розділяються членами сім'ї, або взаємодоповнюваних ними в процесі виконання сімейних ролей [цит. за 9]. На думку Л.Б.Шнейдер [10], сімейна ідентичність – це емоційне й когнітивне «Ми» цієї сім'ї. Сімейна ідентичність пов'язана із самосвідомістю особистості й може характеризуватися різною мірою включення або протиставлення «Я» і «Ми». Стабільність сім'ї, яку точніше можна було б визначити «як збереження в зміні», припускає збереження ідентичності в часі, контроль над конфліктами й здатність сім'ї до зміни та подальшого розвитку [цит. за 9].

З точки зору С.Мінухіна [7], представника структурного напрямку в системній сімейній терапії, сім'я – це природна група, у якій з часом виникають стереотипи взаємодії, які створюють структуру сім'ї, що визначає функціонування її членів, окреслює діапазон їх поведінки й полегшує взаємодію між ними. Саме життєздатна структура в такому випадку потрібна для виконання головних завдань сім'ї – підтримувати індивідуальність, водночас створюючи відчуття належності до цілого. Як правило, члени сім'ї не відчують себе частиною цієї сімейної структури. Кожна людина вважає себе самостійною одиницею, проте, взаємодіючи в рамках своєї сім'ї, вона сприймає прийняту в сім'ї «карту сім'ї». Так, у понятті С.Мінухіна, структура сім'ї, тобто ряд взаємодій її членів, відбивається у свідомості кожного з них, проте не сприймається як закінчений гештальт. Побачити ціле, яким є сім'я, може тільки терапевт [7].

У свою чергу, Е.Г.Эйдеміллер і В.Ю.Остицькіс [4] запропонували термін «внутрішня картина сім'ї» для позначення сукупності уявлень про послідовність типових ситуацій (сценаріїв) повсякденного життя сім'ї, що змінюють один одного, – пробудження, за ним вставання, сніданок і так далі. Ця послідовність сімейних сценаріїв, на їхню думку, утворює основу уявлення сім'ї про себе й про своє життя, вона пов'язана з минулим сім'ї та її планами на майбутнє. Вона виникає перед уявним поглядом членів сім'ї, коли ті думають про те, як поступити в тій чи іншій ситуації, шукають шляхи розв'язання сімейних конфліктів. На основі сімейних сценаріїв з'являються взаємні почуття, виникають і вирішуються проблеми.

Науковці відзначають і роль сім'ї в процесах соціального пізнання. Через систему емоційних оцінок сім'я (батьки) конструюють у дитини образ соціального світу. Згідно із П.Бергером і Т.Лукманом [2], на стадії ранньої соціалізації світ для дитини починає «наповнюватися сенсом». Виникає уявлення про соціальні ролі й стосунки та перші навички спілкування. Крім того сім'я є першою групою належності зі своїми власними цінностями, а також транслює норми й цінності суспільства. Тим самим закладається тип інтерпретації соціального світу дитиною. Посилаючись на численні дослідження, Г.М.Андреева вважає, що всі способи роботи із соціальною інформацією так чи інакше закладаються в дитинстві в умовах сім'ї. Імплицитні теорії особистості формуються з ранніх життєвих дослідів, а образ світу є не лише кінцевим продуктом соціального пізнання, а і його початковим пунктом, що задаються дитині в сім'ї [1].

Л.Г.Лисюк провела дослідження, метою якого було виявлення «теорії сім'ї» в рамках різних підходів у сімейній терапії, і дійшла висновку, що цілі, намічені консультантом, або гіпотези, які будує дослідник сім'ї, залежать не лише від теоретичної моделі сім'ї, а й несуть на собі відбиток імплицитної моделі сім'ї, що сформувалася в нього. Ефективність психотерапії залежатиме від того, наскільки ці цілі й інтерпретації адекватні для клієнта. Проте на вербальному рівні ми можемо декларувати відсутність власних цілей, стереотипів, пошану до індивідуальності клієнта, але при цьому залишаємося живими людьми, зі своїм життєвим досвідом, не завжди усвідомлюваними установками й цінностями, винесеними з власної сім'ї [5].

Тож попри наявність численних досліджень у психології сім'ї й шлюбних стосунків та наукову розробленість проблематики психологічної безпеки особистості й середовища, не достатньо вивченим є явище психологічної безпеки сім'ї як середовища розвитку особистості та ролі соціальних уявлень про шлюб.

Як відомо, експертне опитування є різновидом методу експертних оцінок і застосовується, як правило, для вирішення складних завдань, пов'язаних із прогнозуванням, довгостроковим плануванням і прийняттям рішень у різних галузях науки, техніки й економіки. Одна з основних труднощів вирішення таких завдань полягає в необхідності приймати рішення в умовах невизначеності, де розуміється ситуація, коли існує кілька варіантів розвитку тієї чи іншої події, і дослідник заздалегідь не знає й не може порахувати ймовірність настання кожного із цих варіантів розвитку досліджуваної події або явища. Експертне опитування покликане допомогти досліднику в розв'язанні таких непростих завдань. На початковому етапі вивчення соціальних уявлень молоді про шлюб і сім'ю ми використали метод експертних оцінок.

Експертне опитування проводилося в січні – березні 2014 року. У ролі експертів виступили психологи закладів освіти з досвідом роботи не менше 5 років у кількості 12 чоловік. Експерти були «розпізнавальною системою», і від їх інформованості в поєднанні з творчою активністю й самостійністю залежали якісні результати оцінки соціальних уявлень сучасної молоді про шлюб та сім'ю. До експертів ми звернулися з проханням на основі аналізу своєї профе-

сійної діяльності з молоддю висловити своє бачення про уявлення сучасної молоді про шлюб і сім'ю.

Згідно з результатами експертного опитування можна дійти таких **висновків**:

1. Проблеми сім'ї та шлюбу, взаємини між батьками й дітьми завжди викликають значний інтерес як науковий, теоретичний, так і життєвий, практичний. Тому теоретичний інтерес до вивчення проблем сім'ї та шлюбу продиктований необхідністю відновлення колишніх цінностей, вивчення нових процесів і тенденцій. Таке зацікавлення цілком зрозуміле: будучи первинним осередком суспільства, сім'я прямо й побічно відображає всі зміни, що відбуваються в суспільстві, хоча і має відносну самостійність. Мусимо також зазначити, що сім'я являє собою більш складну систему відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але і їхніх дітей, а також інших родичів або просто близьких подружжю людей. Ця обставина надає родині характеру найважливішого соціального інституту. Це визначається тим, що сім'я зобов'язана своїм виникненням, існуванням і розвитком насамперед суспільним потребам, нормам і санкціям, приписам подружжю піклуватися про своїх дітей та батьків поважного віку.

2. Зв'язки сім'ї із суспільством помітно ослабли, що негативно вплинуло як на сім'ю, так і на саме суспільство. Із цим соціальним інститутом відбуваються кардинальні зміни протягом усього ХХ століття (емансипація дітей від батьків, перехід від закритої до відкритої системи формування шлюбу, емансипація жінок, зростання особистісної свободи кожного з членів спільноти і т. п.).

3. Наразі ми спостерігаємо кризу традиційної моделі сім'ї та появу нових моделей, наприклад, нуклеарну або неповну. У сучасній молоді відсутні уявлення про сімейне життя або ж вони спотворені під впливом засобів масової інформації та програм так званої статевої освіти, що активно впроваджується в українських школах. Наслідком такої «просвіти» є те, що в уявленнях молоді стосунки між чоловіком і жінкою зводяться до примітивної чуттєвості, а шлюб розглядається як один із засобів захисту від СНІДу та венеричних захворювань.

4. Образи чоловіка й дружини в сім'ї стають менш диференційовані, як у традиційній українській сім'ї. Традиційний для українського менталітету розподіл ролей у сім'ї: чоловік – голова сім'ї, годувальник; дружина – помічниця чоловіка, домашня господиня, «хранителька вогнища», діти – у послуху в батьків. За сьогоденних обставин поширюється тенденція розвитку егалітарних (рівноправних) відносин у родині. Ця тенденція не абсолютна, тому що у свідомості людей ще продовжує зберігатись архетипічна модель сім'ї, властива для нашої культури, – це традиційна схема влаштування сім'ї, заснована на ієрархії.

5. Більшість експертів відзначила наявність загальної тенденції швидкої зміни норм сексуальної поведінки й відповідних їм моральних установок. Багатовікові принципи, засновані на цнотливості, ставляться сьогодні під сумнів. Негативну роль у цьому відіграють ЗМІ, на перше місце ставлячи чуттєві задоволення, свободу в прояві своїх бажань. Раніше молоді люди стояли перед проблемою вибору єдиної людини, з якою можна пов'язати своє життя, сьогодні, на

жаль, пошук спрямований на зміну сексуальних партнерів заради здобуття великого сексуального досвіду.

У багатьох молодих людей слово «любов» асоціюється зі словом «секс», а взаємини між чоловіком і жінкою зводяться тільки до інтимних стосунків. Традиційно ж для української культури любов ніколи не сприймалась як отримання фізичного задоволення. Любити – це без залишку віддавати свої фізичні й душевні сили іншому. Навпаки, любовна пристрасть, сексуальна розбещеність у народі ніколи не заохочувалися, вони розглядалися як одержимість й безумство.

6. Більшість експертів вважає, що рання сексуалізація молоді – це показник знецінення не тільки подружжя, а й деморалізації культури й духовно-моральної деградації суспільства. Крім того, вони відзначають небезпеку ранніх сексуальних стосунків для психічного розвитку особистості й майбутнього життя в шлюбі.

Тож динаміка статевої ідентичності сучасної молоді, яка пов'язана зі зміною традиційних для української культури зразків гендерної поведінки, негативно впливає на уявлення молодих людей про сім'ю і шлюб, формуючи негативні шлюбно-сімейні настановлення.

Результати експертного опитування будуть покладені в основу масового психосемантичного дослідження соціальних уявлень про шлюб і сім'ю, що надасть можливість отримати кількісні результати й виокремити психосемантичні структури соціальних уявлень різних груп молоді.

1. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 122 с.
2. Бергер П. Особенности конструирования субъективной реальности в ходе социализации детей в семье / П. Бергер, Л. Лукман // Социальное конструирование реальности. – М., 1996. – С. 58–70.
3. Варга А. Я. Системная семейная терапия : краткий лекционный курс / А. Я. Варга. – С. Пб. : Речь, 2001. – 70 с.
4. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – С. Пб. : Питер, 1999. – 656 с.
5. Лысюк Л. Г. Деятельность семейного консультанта: методологические основания / Л. Г. Лысюк // Психологическая служба. – 2003. – № 2. – С. 17–26.
6. Московичи С. Предпосылки объяснения в остальной психологии / С. Московичи // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : хрестоматия. – М. : ИНИОН РАН, 1995. – С. 213–252.
7. Минухин С. Техники семейной терапии / С. Минухин, Ч. Фишман. – М. : Класс, 1998. – 304 с.
8. Фримен Д. Техники семейной психотерапии / Д. Фримен. – С. Пб., 2001. – С. 38–48.
9. Черников А. В. Системная семейная терапия : Интегративная модель диагностики / А. В. Черников. – М. : Класс, 2001. – 208 с.
10. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений : курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
11. Ackerman N. W. The Strength of Family Therapy : Selected papers / N. W. Ackerman ; eds. D. Bloch, R. Simon ; Ackerman Institute for Family Therapy. – N. Y. : Brunner/Mazel, publishers, 1982. – Ch. 39 : The Family Approach to Marital Disorders.
12. Moscovici S. Notes Towards a Description of Social Representations / S. Moscovici // Europ. J. of Social Psychology. – Chichester, 1988. – Vol. 18, № 3. – P. 211–250.